

ğin temel amacı, tek pazar haline gelecek olan Avrupa Topluluğu karşısında ortak tutum takınmak ve üyelere birine yapılacak bir saldırının diğerlerine de yapılmış olduğunu kabul ederek ortak düşmana birlikte karşı koymak şeklinde belirlendi.

1989'dan itibaren dünyada yaşanan yumuşama Fas'ı da etkiledi ve bu çerçevede birçok siyasî tutuklu serbest bırakıldı. Komşu ülkelerle ve Arap dünyasıyla iyi ilişkilerin geliştirilmesine önem verildi. Suriye ile 1986'da kesilmiş olan ilişkiler yeniden kurulurken Mısır'ın Arap Birliği ve İslâm Konferansı teşkilatlarına geri dönmesi yönünde politika takip edildi. Cezayir'le 1972'de imzalanmış olan sınır antlaşması onaylanarak yürürlüğe kondu (1989). Fas, Körfez Savaşı (1991) sırasında Amerika Birleşik Devletleri'nin önderliğindeki koalisyon kuvvetlerine destek verdiyse de halkın bu politikayı protesto etmesi ve binlerce kişinin katıldığı çeşitli gösterilerin yapılması üzerine daha ılımlı bir yol takip etmek zorunda kaldı.

BİBLİYOGRAFYA :

R. Landau, *Tārīḥu'l-Mağrib* (trc. N. Ziyâde), Beyrut 1963; H. Cambon, *Histoire du Maroc*, Paris 1952, s. 88-379; M. I. Cohen — L. Hahn, *Morocco: Old Land New Nation*, London 1966; Türkkiye Ataöv, *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara 1975, s. 171-195; Fahir H. Armaoğlu, *Siyasî Tarih: 1789-1960*, Ankara 1975, s. 237-240, 246-249; Mohamed Lahbabi, *Le Gouvernement marocain a l'aube du XXe siècle*, Casablanca 1975; Abdülazîz b. Abdullah, *el-Mevsû'atü'l-Mağribiyye: ma'lemetü'l-müddün ve'l-kabâ'il*, Muhammediye 1977, II, 210-211; J. M. Abu'n-Nasr, *A History of the Maghrib*, Cambridge 1980, s. 284-303, 354-377; M. Morsy, *North Africa 1800-1900*, London 1984, s. 202-216, 312-314; İbrâhim Harekât, *el-Mağrib 'abre't-tārīḥ*, Dârülbeyzâ 1405/1985, III, 120-571; N. C. Chatterji, *History of Modern Middle East*, New Delhi 1987, s. 204-208, 274-277, 518-524; R. Hallett, *Africa Since 1875*, New Delhi 1989, s. 203-227; I. M. Lapidus, *A History of Islamic Societies*, Cambridge 1989, s. 703-711; *The Middle East and North Africa* 1993, London 1992, s. 695-710; G. Yver, "Fas", *IA*, IV, 483-487; a.mf., "al-Mağhrib", *EJ*² (İng.), V, 1192-1196; *EBR*, XV, 849-851.

DAVUT DURSUN

III. KÜLTÜR ve MEDENİYET

1. Dinî Hayat, Mezhep ve Tarikatlar. Fas'ta İslâm öncesi dinî inançlar hakkındaki bilgiler yetersizdir. Yahudiliğin erken zamanlardan beri mevcut olduğu bölgeye Hristiyanlığın ne zaman ve nasıl girdiği kesin şekilde bilinmemektedir; II. yüzyıldan itibaren ve ancak bazı şe-

hirlerde yayıldığı görülür. Hristiyanlık öncesi bazı Roma ve Kartaca tanrıları da uzun zaman Kuzey Afrika şehirlerinde takdis edilegelmiş, böylece Yahudilik, Hristiyanlık ve putperestlik İslâm hâkimiyetine kadar bir süre birlikte yaşamıştır.

Fas'ta 62-63'te (681-682) Ukbe b. Nâfi ile başlayan İslâm fetihleri 92 (711) yılında Mûsâ b. Nusayr ile tamamlandığında İslâm dini Berberîler'in direnmesi sebebiyle henüz halkın içine tam olarak nüfuz edememişti. Ayrıca arazinin engebeli oluşu ve merkezden çok uzakta bulunan bölgelere yeterli ordu gönderilememesi de İslâm'ın yayılmasını bir süre geciktirmiştir. Buna karşılık Berberîler'in kendi aralarında bir dinî ve siyasî birlik oluşturmamaları ve Bizans İmparatorluğu'nun halkı baskı altında tutarak yönetmesi gibi sebepler fethi kolaylaştırdı. Özellikle Mûsâ b. Nusayr'ın davranışları Berberîler'i İslâm'a kazandırmada başarılı oldu. Mûsâ onları Endülüs'ün fethi sırasında orduya alarak kendilerinden faydalandı. Ancak bir taraftan da Hâricîler bölgede Berberîler arasında taraftar bulmaya başladılar. Bunlardan Bergavâta kabilesine mensup Sâlih b. Tarîf adlı bir kişi peygamberlik iddiasında bulunup yeni bir kitap ve birtakım kurallar ortaya koydu. İslâm'ın Berberîler arasında yayılmasında olumsuz tesirleri olan ve Yahudilik'le de irtibatlı bulunan bu hareket Murâbitlar (1056-1147) zamanına kadar varlığını sürdürdü. Hâricîler'in bu ve benzeri menfi tutumlarına rağmen sahil İslâm esasları Berberîler arasında yayılmaya devam etti. İdrîsîler döneminde (788-985), hükümdarlar Hz. Ali soyundan geldikleri iddiasında bulunduklarından daha çok Şîa mezhebine meylettiler. Devlet desteğine sahip olmamasına rağmen bu dönemde Endülüs yoluyla gelen Mâlikî mezhebi tanınmış âlimler vasıtasıyla Fas'ta etkisini göstermeye başladı. Daha sonra bölgede hâkimiyet kuran Murâbitlar zamanında dinî, siyasî ve ilmi amaçlarla yayılan Mâlikî mezhebinin devletin resmî mezhebi halini aldığı ve Mağrib'de ilk olarak tasavvufî hareketlerin ortaya çıktığı görüldü. Düşman saldırılarından zamanında haberdar olup karşı koymak için genellikle sınır boylarında inşa edilen ribâtlar aynı zamanda ülkedeki iç karışıklıklardan uzakta inzivaya çekilenler için ibadethane, dinî ilimleri öğrenmek isteyenler için birer mektep duru-

munda idi. Ribâtların yaygınlaşması İslâm'ın yerleşmesinde önemli rol oynadı. Murâbitlar Devleti'nin kuruluş safhasında bölgede Şîa ve Mâlikî mezhepleri yanında Bergavâta hareketi de hâlâ sürüyordu. Bu dönemde ortaya çıkan tasavvufî hareketlere karşı fıkıh âlimlerinin mücadele başlattıkları da görülmektedir.

Fas'ta Muvahhidler döneminde (1130-1269) İbn Tûmert ile başlayan tevhid hareketi sonucunda her çeşit Râfizlik izleri ortadan kalkmış, bu arada Mâlikî mezhebi de ülkeye iyice yerleşmişti. Muvahhidler Devleti'nin kurucusu Abdülmü'min el-Kûmî Mâlikî mezhebini korumuşken Ya'kûb el-Mansûr Zâhirîliği benimsedi ve onun zamanında bu mezhebin nüfuzu gittikçe arttı. Ya'kûb el-Mansûr daha sonra da Şâfiî mezhebine döndü. İbn Tûmert ve Muvahhidî hükümdarlarının çoğu amel bakımından Zâhirî olmakla birlikte bu mezhep Mağrib ulemâsı arasında fazla rağbet görmedi. Tasavvuf henüz kendine has bir şekilde kurumlaşmamıştı; ancak Murâbitlar döneminin İbn Hirzîhim, Ebû Şuayb es-Sanhâcî ve Ebû Ya'zâ b. Meymûn gibi önemli mutasavvıfları hayatlarının bir kısmını Muvahhidler zamanında geçirdiler. İleride tesirleri görülecek Ebû Medyen Şuayb el-Ensârî, Abdüsselâm b. Meşîş ve Ebû'l-Abbâs es-Sebtî gibi sûfiler ise bu dönemde yetiştiler. Ardından gelen Merînîler yönetimi (1196-1465), tasavvufî hareketlerin çoğalmasıyla Fas'ın dinî hayatına yeni bir çehre kazandırdı. Bu devirde Ebû'l-Abbâs İbn Âşîr gibi bazı mutasavvıflar dünya hayatından uzak durup münzevî bir zühd hayatı yaşarken Ebû Abdullah el-Cezûlî gibi bazıları da kendilerine has bir tarikat kurarak sosyal hayata daha faal şekilde katıldılar ve dış düşmanlara karşı yürütülen cihad hareketinde önemli rol oynadılar. Bunlar arasında önde gelen bir şahsiyet de Şâzelî tarikatının kurucusu Ebû'l-Hasan eş-Şâzelî'dir. Merînîler zamanında Mâlikî mezhebi Murâbitlar dönemindeki hâkim durumuna yeniden kavuşurken ribâtlar önemlerini kaybederek yerlerini tasavvuf ağırlıklı zâviyelere bıraktılar. Vattâsîler zamanında (1471-1549) bu zâviyelerin sayısı tarikatların yayılmasıyla birlikte daha da arttı. Bu dönemin en meşhur âlim ve mutasavvıfları arasında Abdülazîz et-Tebbâ' ve Ahmed Zerrûk yer alır. Tasavvuf çevreleri, bölgeye saldırıya geçen Portekizli sömürgecilere karşı direniş hareketlerine önemli ölçüde destek sağladı-

lar. Bu durum, Sa'diler döneminde de (1511-1659) bazı mutasavvıfların devletle birlikte cihada katılmalarıyla devam etti. Ancak zamanla yönetimi tasvip etmeyen ve devletten baskı gören bazı dinî çevreler cihad konusunda müstakil davranmaya başladılar ve iç muhalefet de gittikçe şiddetlenerek yer yer ayaklanmalara dönüştü. Ahmed b. Mûsâ el-Cezûlî, Abdullah b. Hassûn el-Hâlidî, Yûsuf b. Muhammed el-Fâsî, Ahmed b. Abdullah b. Ebû Mahallî döneme damgasını vuran başlıca âlim ve mutasavvıflardır.

Muvahhidler'in sonu, din âlimleriyle tarikat çevrelerinin ümmetin mânevî gelişmesini sağlamada yarıştıkları yeni bir sürecin başlangıcı olmuş ve bu durum sömürge çağına kadar sürmüştür. Bugün de devam etmekte olan Alevî (Fîlâî) yönetimi geçen yüzyıllardan pek farklı bir durum sergilememiş, dinî otoriteyi elinde tutmaya ve şartlara göre değiştirmekle birlikte toplumu İslâmî çerçevede yönlendirmeye gayret göstermiştir; bu konuda sultanın kişiliğinin ve dine bağlılığının büyük önem taşıdığı görülür. Bu uzun dönemde, çeşitli sultanlar zamanında az çok farklı tavırlar ortaya konulmuş olmakla birlikte dinî düşüncede Mevlây Muhammed'in (1759-1790) takip ettiği yöntem, bir taraftan Batı kültürüne hayranlık duyup idarî, iktisadî ve askerî açıdan Avrupa'yı örnek almak, bir taraftan da teşrî konusunda taklitten sakınıp bu hususta Mâlikî mezhebine aşırı bağlılıktan uzaklaşmak şeklinde ortaya çıkan siyasetle sıkı bir irtibat gösterir. Bu sultan zamanında ulemâ yönetime yakın olduğu ölçüde siyasî ve madî imtiyazlardan faydalanırken genelde devletten uzak durmayı tercih eden tasavvuf çevreleri hissedilir bir şekilde güçlerini kaybettiler. Mevlây Süleyman (1794-1822) mütedil bir dinî siyaset takip etti. Mevlây Muhammed zamanında görülen taklitten uzaklaşıp dinin temel kaynaklarına yönelme tutumu bu dönemde de devam etmekte birlikte fıkıh öğretimi de aynı ölçüde rağbet buldu. Bu sırada Vehhâbîliğin de Fas'ta nisbeten etkili olmaya başladığı görülür. Mevlây Süleyman'ın bu mezhebi benimsemediği bildirildiği halde onun tasavvuf çevrelerindeki bazı âdet ve uygulamalara getirdiği sınırlamalarda Vehhâbîliğin izlerini görmek mümkündür.

Merînîler'in son zamanlarında güçlü bir şekilde ortaya çıkan şeriflere saygı konusu, tarikat ve zâviyelerin çoğalmasına paralel olarak Alevîler döneminde

daha derin boyutlar kazandı. Halk şeriflere büyük saygı gösterdi, devlet kendilerine vergi muafiyetleri ve bazı imtiyazlar tanıdı. Bu yıllarda ayrıca ulemâ ve evliya türbelerine saygı da büyük ölçüde arttı. İçlerinde bazı selefî-meşrepîler görülmekle birlikte sultanlar halkın da teveccühünü göz önüne alarak genelde bu türbelerin inşa ve onarımına katkıda bulundular. Zaman zaman bazı siyasî muhaliflere sığınak olan bu türbe ve zâviyelere karşı tedbirler alınırken de yöneticiler bu mekânların saygınlığına hâle getirmemeye gayret gösterdiler. Bazı türbe ve zâviyeler ise doğrudan siyasî muhalefete kaynaklık etmiştir. Bu dönemde zâviye erbabını ve mutasavvıfları yönetimle ilişkileri bakımından mutedil tarafsızlar ve siyasî bir tavır sahibi olanlar şeklinde iki gruba toplamak mümkündür. İlk grup genelde devlete karşı baş kaldırmayanlardır; ancak bunlardan bazılarının sömürgecilere karşı tavır almış oldukları görülür. İkinci grup ise devlete karşı şartların veya temel ilkelerin çerçevesinde bir muhalefet içerisindeydi. İlk gruba giren Nâsiriyye, Fas'ta en yaygın ve en zengin mülke sahip olan tarikatlardan biri idi. Faaliyetleri XIX. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Seyh Ahmed et-Ticânî tarafından kurulan ve Halvetîliğin bir kolu olan Ticânîyye tarikatı ise mutedil bir yol tutmakla beraber sömürgecilığe karşı mücadelecî tavrıyla tanındı. Tarikat mensupları XIX. yüzyılda sömürgeci kuvvetlere ve putperest kabilelere karşı büyük bir mücadele verdiler. Fâsiyye tarikatı da devletle iyi ilişkiler içinde faaliyetlerini sürdürdü. Bazı kadın mutasavvıflar ve tâbileri de bu grup içinde mütalaa edilebilir. İkinci grup tarikatlar siyasî alanda etkin roller aldılar. Bunlardan bazıları yönetimin yanında sömürgecilere karşı da mücadeleye girerken bazıları sömürgecilerle anlaşma yoluna giderek faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Yönetime karşı siyasî tavır alanların başında Selâ'da zâviyesi bulunan Şeyh Ahmed b. Abdülkâdir et-Testâvetî gelir ve onu Mahmûd eş-Şinkî'ti takip eder. Temâyül ve tesirleri farklı olmakla birlikte dönemin iç siyasî olaylarına etki eden diğer önemli tarikatlar da Reysûniyye, Vezzâniyye, Şerkâviyye, Derkâviyye, Ketânîyye ve Kâdiriyye'nin kolu Fâdiliyye'dir. Bu tarikatların bazan yönetimle ilişkileri iyi gitmiş, bazan da kendilerinden veya yönetimin tavrından kaynaklanan sebeplerle araları bozulmuştur.

Dinî düşünce sömürge idaresi döneminde Selefiyye ile milliyetçiliğin bağdaştırılması yönünde bir gelişme göstermiştir. Diğer İslâm ülkelerindeki dinî ve fikrî akımların da etkisiyle dinin esaslarını Selef'in anlayıp uyguladığı şekilde anlama, hâkimiyet, bağımsızlık ve eğitim konularında millî değerleri ön plana temayülleri gittikçe güçlenmiştir. Ülkenin bağımsızlığını kazanmasının ardından çağdaş ideolojilerin önü açılarak onlar için her türlü hareket serbestisi sağlanmış, çeyrek asır boyunca da dinî düşünce ve harekette bir duraklama gözlenmiştir. Daha sonra ise bu donukluğa bir reaksiyon olarak İslâmî uyanış doğmuş ve toplum içindeki bütün grupları içine alan bu uyanışa İslâm âleminde yaygınlık kazanmaya başlayan akımlar da etki etmiştir. Fas'ta bugün ibadet ve muâmelâtta yalnızca Mâlikî mezhebi esas alınmıştır; ancak ahvâl-i şahsiyye konularında diğer mezheplerden de faydalanılmaktadır. Ülkede müslüman toplum ve resmî merciler evlenme, boşanma, miras, vakıf, hibe, vasiyet, aile hakları, ana baba hakları vb. konularda şer'î hükümleri uygulamaktadır.

2. İlmî Hayat. İslâmî dönemle birlikte Fas'ta canlanan ilmî hayat fıkıh, hadis, tefsir, dil, edebiyat, tarih ve coğrafya alanlarında hızla gelişti. İdrîsîler döneminde devletin fazla zengin olmaması, İslâm'ın yayılışıyla meşgul bulunması ve sosyal hayatı sadelik parlak bir ilmî ve fikrî faaliyetin görülmemesinin başlıca sebepleridir; ancak dinî ilimlerde nisbeten bir canlılık hissedilir. Murâbitlar döneminde fikrî ve ilmî hayat daha da canlandı. Fıkıh sahasında çalışmalar Mâlikî mezhebi üzerinde yoğunlaştı. Abdül-mün'im b. Abdullah el-Mahzûmî ile İbrâhim b. Ca'fer el-Levâtî dönemin önde gelen fakihleridir. Kâdî İyâz fıkıhının yanında hadiste de Murâbitlar döneminin en önemli şahsiyetlerindendir. Tarih alanında günümüze ulaşan en önemli eser, Beydak lakaplı Ebû Bekir b. Ali es-Sanhâcî'nin *Ahğâru Mehdi b. Tûmert*'idir. Dönemle ilgili vesika değeri taşıyan bu eserden başka Kâdî İyâz'ın Mâlikî ulemâsının biyografilerine dair *Tertibü'l-medârik* adlı eserini de anmak gerekir. Büyük coğrafyacı ve *Nüzhetü'l-müş-tâk*'ın müellifi İdrîsî de Murâbitlar döneminde yetişen büyük âlimlerdendir.

Muvahhidler zamanı Fas'ta fikrî hayatın zirveye çıktığı dönemdir. Bunun başlıca sebeplerinden biri Endülüs'ten buraya çok sayıda âlim, fakih ve edibin

göçmesidir. Devlet de ilmî çalışmaları himaye ediyordu. Esasen Abdülmün b. Ali, Ebû Yûsuf Ya'kûb el-Mansûr ve İdrîs el-Me'mûn gibi hükümdarlar da birer büyük âlimdiler. Muvahhidî hükümdarlarının fıkha ve Mâlikî mezhebine karşı takındıkları menfi tavır sebebiyle bu dönemde pek meşhur fakih yetişmemekle birlikte Ebû'l-Hasan er-Recrâcî ve Abdullah b. İsâ et-Tâdelî anılabilir. Buna karşılık kelâm ilmi rağbet gördü. Ömer b. Neccâr el-Fâsî, Muhammed b. Abdülkerîm el-Fendlâvî gibi kelâmcılar önde gelen âlimlerdir. Muvahhidler'in dinî anlayışlarında hadis en önemli yeri işgal ettiğinden hadis çalışmaları İbnü'l-Kattân diye tanınan Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Kettânî, Abdülcelîl b. Mûsâ el-Kasrî gibi meşhur muhaddislerle zirveye çıktı. Ayrıca teşrîin ilk kaynağını teşkil etmesi bakımından Kur'an'ın kıraat ve tefsirine olan ilgi de gelişti. Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. İmrân el-Mezdagî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Fertût es-Sülemî, Ali b. Ahmed et-Tûcîbî dönemin önemli müfessirleri arasındadır. Muvahhidler zamanında dinî ilimlerin yanı sıra tarih ve coğrafya alanlarında da gelişmeler gözlemlendi. İdrîsî ile başlayan coğrafya çalışmaları, yazarı meçhul *el-İstibşâr fi 'acâ'ib il-emşâr* adlı eserle devam etti. Ebû Mervân Abdülmelik b. Ebû'l-Kâsım el-Kerdebûsî'nin *el-İktîfâ' fi aḥbâr il-ḥulefâ'*, İbn İzâr'nin *el-Beyânü'l-muḡrib fi aḥbâr il-Endlûs ve'l-Maḡrib*, Abdülvâhid el-Merrâkûşî'nin *el-Mu'cib fi telḥîş aḥbâr il-Maḡrib*'i gibi eserler o günlerin önemli tarih çalışmalarıdır. Yine bu dönemde matematik ve tıp gibi ilimlerde de bazı gelişmeler kaydedilmiştir:

Fas'ta Merînîler'in hüküm sürdüğü yıllarda fikrî hayat gerek dinî ilimlerde gerekse diğer ilimlerde parlak bir dönem yaşadı. Genellikle kültürlü birer insan olan hükümdarlar âlimleri himaye ettiler ve kurdukları medreselerle ilmin yaygınlaşmasını sağladılar. Mâlikî mezhebi tekrar rağbet ve himaye görmeye başladı ve Mâlikî fıkhiyla ilgili teliflerde bir artış oldu. İbn Mansûr el-Maḡrâvî'nin *el-Menâsikü'l-fikhiyye*, İbnü'l-Hâc el-Abderî'nin *el-Medḥal*, İbn İmrân el-Abdûsî'nin *Takḡyid 'ale'l-Müdevvene ve Zenâti'nin Şerḥu'l-Muvaḥḥa'* bunlardan birkaçıdır. Fikhın yanında hadis, kıraat ve tefsir ilimleri de ilerledi. İbnü'l-Bakkâl'in *el-Ecvibe fi't-tefsîr ve'l-uşûl*, Meymûn el-Fahhâr'in *et-Tuḥfe fi'l-kırâ'e*, Ebû'l-Kâsım es-Selevî ile Muhammed b. Ali ed-Dükkâlî'nin *Tefsîr il-Ḳur'ân* adlı

eserleri bu çerçevede sayılabilir. En çok revaçta olan ilim dalları ise tarih ve coğrafya idi. Müellifi meçhul *el-Ḥule'l-mevşîyye*, İbn Ebû Zer'in *el-Enisü'l-muṭrib*, yine aynı müellife nisbet edilen (bazılarına göre müellifi meçhul) *ez-Zaḥîretü's-seniyye fi târiḥi'd-devleti'l-Merîniyye*, İbnü'l-Ahmer'in *Ravzatü'n-nisrîn fi devleti Benî Merîn*, İbn Abdülmelik el-Merrâkûşî'nin *ez-Zeyl ve't-tekmile* ve şüphesiz İslâm âlemi için çok büyük önem arzeden İbn Haldûn'un *el-İber*'i tarih; İbn Rüseyd'in *Mil'ül-'aybe*, Ebû Muhammed el-Abderî'nin *er-Rihletü'l-Maḡribiyye* ve İbn Battûta'nın *Rihle*'si de coğrafya eserlerinin en ünlüleridir. Matematik ve astronomi dallarında yazılan en önemli eserler ise İbnü'l-Bennâ el-Merrâkûşî'ninkilerdir.

Vattâsiler döneminde bazı yönlerden bir gerileme söz konusu olmakla birlikte fikrî ve ilmî hayattaki canlılık devam etti. İbnü'z-Zekkâk *Tuḥfetü'l-ḥukkâm*, Ebû Abdullah İbn Gâzî *Şifâ'ül-galîl bi-şerḥi Ḥalîl* ve Ahmed b. Yahyâ el-Venşerîsî *el-Mi'yârü'l-mu'reb* adlı kitaplarıyla tanınmış fikhî âlimleridir. Orijinal tarih kaynakları bakımından son derece fakir sayılan Vattâsiler devriyle ilgili bilgiler daha çok sonraları yazılmış eserlerden elde edilmektedir. Orijinal tarih kitaplarından sadece müellifi meçhul *Meşâḥiru büyüṭâtü Fâsi'l-kubrâ* ile Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Muaskerî'nin bugüne ulaşmamış bulunan *Zeylül-kırtâs fi mülûki Benî Vattâs* adlı eserleri önemlidir. Coğrafya alanındaki önde gelen isim ise *Vaşfü İtrîkıyye* adlı eseriyle tanınan Hasan el-Vezzân'dır (Afrikalı Leon).

Sa'dîler'le birlikte dinî ilimlerde önemli gelişmeler oldu ve özellikle kıraat üzerine birçok eser yazıldı. Bunlar arasında Ahmed b. Şuayb'in *İtkânü's-şan'a fi'l-kırâ'ati's-seb'a* ve Muhammed es-Sumâtî'nin *Takḡyidü vaḳfi'l-Ḳur'ân*'ı sayılabilir. Büyük müfessir ve kıraat âlimi Ebû'l-Kâsım b. İbrâhim ed-Dükkâlî de bu dönemde yaşamıştır. Kadılık görevinde bulunan Ebû Mâlik Abdülvâhid b. Ahmed el-Hâmidî, Ebû'l-Kâsım Ali b. Mes'ûd eş-Şâtibî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ali el-Mencûr ve İbn Âşir el-Fâsî devrin tanınmış fakihleridir. Fakihler daha çok hâşiye ve şerh ağırlıklı eserler telif ettiler. Tasavvuf sahasında ise *el-Ḥikemü'l-'Aṭâ'iyye*'nin şârihi Ebû'l-Abbas Ahmed et-Tâdelî es-Savmaî anılabilir.

3. Dil ve Edebiyat. Fas'ta bugün Berberice ile Arapça konuşulmakta ve bunlar-

dan ikincisinin İslâm fetihlerinin başladığı VII. yüzyıldan itibaren aynı zamanda yazı dili olduğu görülmektedir. Klasik edebiyatın hemen bütün ürünlerinin bulunduğu İdrîsîler döneminde hükümdarlar arasında da II. İdrîs gibi edip ve şairler vardı. Murâbît yönetimi süresince Fas'ta ünlü şair İbnü'l-Kettânî'nin dışında edebiyat ve dil sahasında önemli bir şahsiyet çıkmadı. Muvahhidler döneminde ise dil ve edebiyata ilgi oldukça arttı ve Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Hişâm el-Lahmî, Ebû Mûsâ el-Cezûlî, İbnü'l-Murahhil ve Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ma't gibi dilcilerle Ebû'l-Abbas el-Cerâvî ve İbn Habbâze gibi şairler yetişti. Dil sahasında altın çağ olarak nitelenen Merînîler döneminde Arapça'ya daha fazla ağırlık verildi. Fas'taki medreselerde okutulan Arapça ile ilgili eserlerin en önemlileri bu yıllarda kaleme alınmıştır. *Kitâbü Sibeveyhi*'nin İbn Rüseyd'e ait şerhi, Ebû Hazm el-Girnâti'nin *Maḳşûre*'sine Muhammed es-Sebtî'nin yaptığı şerh, İbn Âcurrûm'un meşhur *Âcurrûmiyye*'si, İbn Mâlik'in *Teshîlül-fevâ'id* adlı eserine İbn Hânî es-Sebtî'nin yaptığı şerh ve İbnü'l-Murahhil'in *el-Baş ve't-ta'rif fi 'ilmi't-taşrif*'i bunların en önemlileridir. Bu parlak günlerden sonra sönük geçen Vattâsiler zamanında bir gerileme gözlenmekle birlikte ardından gelen Sa'dîler'in dil ve edebiyatı yeniden canlandırdıklarına şahit olunmaktadır. Devrin tanınmış edip ve şairleri arasında Ebû Fâris Abdülazîz b. İbrâhim el-Fîstâlî'den başka Muhammed b. Ali en-Nâbiga, Abdülhâlik b. Muhammed ed-Dilâî, Muhammed b. Muhammed ed-Dilâî el-Murâbît ve Muhammed b. Hasan b. Ardûn'un adları anılabilir.

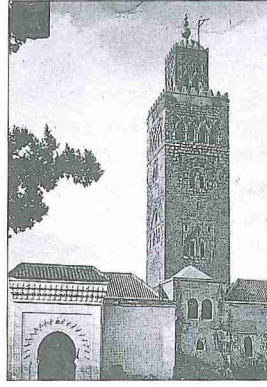
Fas edebiyatında XX. yüzyılın başlarından itibaren siyasî makale, hikâye ve roman türünde eserler verildiği görülür. Edebiyatta Allâl el-Fâsî, Muhammed b. Hassân el-Vezzân ve Saîd Hicc'nin yazılarında 1940'lı yıllarda toplumun kültürel ve fikrî alanda uğradığı gerilemenin bir sonucu olarak hüznün ve elem hissedilir. Muhammed b. Abbâs el-Kibâc'ın derlediği antolojideki şairler millî birlik ve geçmişe özlem duygularını yansıtmaktadır. Roman türünün temsilcilerinin başında Kâsım ez-Züheyri, Abdurrahman el-Fâsî ve Abdülkerîm Gallâb gelmektedir. 1960'lı ve 1970'li yıllarda serbest şiir akımı başlamış, ancak oldukça yaygınlaşmasına rağmen sonradan gerilemiştir. Bu yıllardan itibaren gençliğin Rus, Doğu Avrupa ve Latin Amerika ede-

biyatlarından yapılan tercümelere rağbet ettiği görülmektedir. Halvî ve Süleymî gibi sömürge döneminde adlarını duyuran edipler yanında hikâye, roman ve edebî tenkit alanında bağımsızlıktan sonra Rebî Mübârek, Abdülcebbâr es-Sühaymî, İdrîs el-Hürî ve Muhammed Zefzâr gibi yeni isimler ortaya çıkmıştır.

4. Mimari. Fas'ta Roma ve Bizans mimarisini yansıtan eserlerin kalıntıları bugün hâlâ görülmektedir. İdrîsîler döneminde Fas şehrinde Câmiu'l-esyâh ve Câmiu's-şürefâ yanında birçok han ve hamam inşa edildi; Fas'ın halen mevcut en önemli ve büyük camii olan Karaviyyîn'in yapımına da bu devirde başlandı. Murâbitlar'a kadar ülkede Bizans sanatından etkilenmiş Berberî sanatı hâkim iken bu devirden itibaren Endülüs etkisi hissedilmeye ve bir Mağrib-Endülüs sanat üslûbu oluşmaya başladı. Endülüsli âlimler gibi sanatkarlar da devletin himayesinde idiler. Murâbitlar döneminde mescid, sur, kale ve saray gibi yapılarda süsleme unsurlarından çok sağlamlığa önem verilmiştir. Merakeş'te yaptırılan Ali b. Yûsuf Camii, Alevîler zamanında Mevlây Süleyman tarafından yenilediği için Murâbit özelliğinden birşey taşımamaktadır. Yine Ali b. Yûsuf b. Tâşfin tarafından 536'da (1141-42) Tilimsân'da yaptırılan ulucami aslı şekliyle bugüne ulaşabilmiş tek Murâbit camiidir.

Muvahhidler yapıların büyüklük ve sağlamlığına önem vermekle birlikte süsleme konusunda daha fazla Endülüs sanatının etkisi altında kaldılar. Ya'kûb el-Mansûr zamanında yapımına başlanan Rabat'taki Hassân Camii tamamlanabilseydi Kuzey Afrika'nın en büyük ulucamii olacaktı. 183 × 139 ebadındaki on altı kapılı caminin ancak bazı bölümleri yanında yine tamamlanamamış minaresi zamanımıza ulaşmıştır. Bugün Burcu Hassân diye anılan ve yüksekliği 67,5 m., duvar kalınlığı 2,5 m. olan tamamen yontma taştan yapılmış minare 16,20 × 16,20 m. boyutlarındaki bir tabana oturtulmuştur. Merakeş'teki Kütübiye Camii, Mansûr Camii, Tâzâ Ulu-camii ve Tinemlel Camii varlıklarını bugüne kadar koruyabilmiş önemli Muvahhidî eserleridir.

Endülüs sanatının en güzel örneklerinin verildiği Merînîler döneminde medrese yapımı yaygınlaştı; Fas'ta Hulefâiyyîn, Beyzâ, Sihric, Attârîn, Misbâhiyye, Bû İnâniyye, Selâ'da Tâlia medreseleri bunların başlıcalarıdır. Tilimsân yakınındaki Mansûre Camii, Ubbâd veya Sidi

Kütübiye
Camii -
Merakeş /
Fas

Bû Medyen Camii ile Sidi el-Halvî Camii de bu devrin diğer önemli dinî yapılarıdır. Mimari faaliyet bakımından nisbeten sönük geçen Vattâsiler devrinden sonra yeniden bir canlanma görülür. Endülüs tesirinin yanında Türk tesirinin de varlığını hissettirdiği Sa'diler döneminde Merakeş'teki Kasrû'l-bed'den başka yine aynı şehirdeki Mevâsin ve Bâbü Dükkâle camileri önemli yapılarıdır. XVII. yüzyılın hemen başlarında İspanya'dan çıkarılan son müslümanların da gelmesiyle Fas'ta Endülüs mimari ve süsleme sanatı daha fazla yaygınlik kazandı. Uzun süren Alevîler devrinde eski binaların yenilenmesi ve tamiri yanında yeni eserler de yapılmıştır. Özellikle Mevlây İsmâil ve Muhammed b. Abdullah zamanında inşa edilen birçok kale, sur ve burçtan başka Miknâs'taki Zeytûne, Sidi Saîd, Bâbü'l-Berdaiyyîn, el-Câmiu'l-ahdar, Dârûlbeyzâ'daki el-Mescidü'l-atîk, Tirtvân'daki el-Câmiu'l-kebir, Rabat'taki Ebû'l-Ca'd, Süveyka ve Fas'taki Rasîf, Dîvân, Ebû'l-Hasan b. Gâlib camileri bu dönemde yapılan eserlerden bazılarıdır.

5. Eğitim. Dinî eğitimin medreseler yanında zâviyelerde de yapıldığı Fas'ta bugün çoğu resmî olmak üzere birçok meslekî öğretim kurumu bulunmakta ve ülkede ilkokuldan üniversite sonuna kadar ücretsiz bir eğitim sistemi uygulanmaktadır. Kayıtlı öğrenci sayısı 4.000.000 civarında olup aralarında birçok siyah Afrikalı ve Asyalı da bulunmaktadır. Eğitim dili Arapça olmakla birlikte bazı yüksek öğretim kurumlarında dersler sömürge dönemindeki gibi yine Fransızca verilmektedir. Fas, lise ve üniversite seviyesinde yabancı dil öğretiminin ilk plan- da tutan ülkelerin başında gelmektedir. Okullarda değişik oranlarda din öğretimine yer verilmesi yanında edebiyat fakültelerinde de İslâmî araştırmalar yapılmaktadır. Aynı zamanda Fas, Merakeş, Tirtvân ve Agâdir şehirlerinde çeşitli fa-

külteleri bulunan Karaviyyîn Üniversitesi de İslâmî öğretime devam etmektedir.

Üniversitelerin sayısı ona ulaşmıştır ve bunların başlıcaları I. Muhammed, V. Muhammed, II. Hasan, Sidi Muhammad Ben Abdullah, Karaviyyîn ve Kâdî İyâz üniversiteleridir. Ayrıca çeşitli enstitüler bulunmakta, bu kurumlarda oldukça seviyeli bir şekilde matematik, mühendislik, tıp, tarım, madencilik ve veterinerlik eğitimi yapılmaktadır. Araştırma enstitülerinin hemen tamamı başşehirde olup bunların en üst düzeylisi el-Ekâdîmiyyetü'l-melekiyye'dir.

Başşehirde gelecekte millî kütüphane olması tasarlanan bir genel kütüphane bulunmakta ve en önemli kısmını çoğunluğunu Arapça eserlerin meydana getirdiği yazmalar ve vesikalar bölümü teşkil etmektedir. Bunun yanı sıra Fas'taki Karaviyyîn, Merakeş'teki İbn Yûsuf ve Tirtvân'daki millî kütüphaneler de önemli birer yere sahiptir ayrıca çok sayıda da özel kütüphane vardır. Buralardaki Arapça yazma eserler açısından Fas İslâm dünyasının en zengin ülkelerinden biri sayılır.

BİBLİYOGRAFYA :

H. Lavoix, *Catalogue des monnaies musulmans*, Paris 1891; V. Piquet, *Les Civilisations du nord de l'Afrique*, Paris 1917; E. Laoust, *Mots et choses berberes*, Paris 1920; P. Champion, *Le Maroc et ses villes d'art*, Paris 1927; E. Berth, *Le Judaïsme nord-africain*, Constantine 1931; A. Bel, *La Religion musulmane en Berbérie*, Paris 1938; Bousquet, *L'Islam maghrébin*, Alger 1946; Muhammed b. Tavîr — Muhammed Sâdık Afîfî, *el-Edebü'l-Mağribî*, Beyrut 1960; Muhammed Haccî, *ez-Zâviyetü'd-dela'iyye*, Rabat 1964; a.mlf., *el-Hareketü'l-fikriyye bi'l-Mağrib fi 'ahdi's-Sa'diyyîn*, Rabat 1977-78, I-II; Hasan es-Sâih, *Difâ' 'anî's-şekâfeti'l-Mağribiyye*, Dârûlbeyzâ 1968; a.mlf., *el-Hadâretü'l-İslâmiyye fi'l-Mağrib*, Dârûlbeyzâ 1406/1986; Ahmed Ziyâd, *Leme'hât min târîhi'l-hareketi'l-fikriyye bi'l-Mağrib*, Dârûlbeyzâ 1973; A. G. Hopkins, *An Economic History of West Africa*, London 1973; Abbas b. İbrâhim, *el-Î'lâm*, I-X; Mohammed Benchechroun, *La Vie intellectuelle marocaine sous les Mérinides*, Rabat 1974; Muhammed el-Menûnî, *Varakât 'anî'l-hadâretü'l-Mağribiyye fi 'asri Benî Merîn*, Rabat 1979; Abbas el-Cerârî, *el-Edebü'l-Mağribî min hilâli zevâhirih ve kaçdâyâh*, Rabat 1979; Abdülhâdî Ahmed el-Hüseysin, *Mezâhirü'n-nehçati'l-hadiyye fi 'ahdi Ya'kûb el-Manşûr el-Muvahhidî*, Tirtvân 1402/1982; İbrâhim Harekât, *el-Mağrib 'abre't-târîh*, Dârûlbeyzâ 1405/1985, I-III; a.mlf., *et-Teyârâtü's-siyâsiyye ve'l-fikriyye bi'l-Mağrib kâble'l-himâye*, Dârûlbeyzâ 1985; a.mlf., *es-Siyâse ve'l-mücteme'a fi'l-'asri's-Sa'dî*, Dârûlbeyzâ 1408/1987; Ali Hâmid el-Mâhî, *el-Mağrib fi 'asri's-Sulţân Ebî 'İnân el-Merînî*, Dârûlbeyzâ 1986; Muhammed b. Ali ed-Dükkâlî, *el-İthâfû'l-veciz (Târîhu'l-'Adveteyn)* (nşr. Mustafa Bûşarek), Selâ 1406/1986.

İBRÂHİM HAREKÂT